

*Dla Roberty*



ROBERT CITINO

# NIEMCY BRONIĄ SIĘ PRZED POLSKĄ

EWOLUCJA TAKTYKI BLITZKRIEGU, 1918–1933

TETRAGON



WARSZAWA

Translated from the English Language edition of  
*The Evolution of Blitzkrieg Tactics: Germany Defends Itself Against Poland, 1918–1933*,  
by Robert M. Citino, originally published by Greenwood Press,  
an imprint of ABC-CLIO, LLC, Santa Barbara, CA, USA.

Tłumaczenie:  
*Juliusz Tomczak*

Redakcja:  
*Łukasz Przybyło, Tadeusz Zawadzki*

Współpraca redakcyjna i korekta:  
*Jolanta Wierzchowska*

Projekt graficzny serii i okładki:  
*Teresa Oleszczuk*

DTP, mapy:  
*Tadeusz Zawadzki*

Copyright © 1987 by the author.  
Translated into and published in the Polish language by arrangement with ABC-CLIO, LLC.  
All rights reserved.

Copyright for the Polish translation © 2010, 2020 by Tetragon sp. z o.o.

Fotografia na okładce: atropy samochodów pancernych podczas jesiennych manewrów  
w 1932 r. (Bundesarchiv Bild 102-13870, Georg Pahl)

Fotografia na stronie tytułowej: Kurt von Schleicher i Wilhelm Groener podczas ćwiczeń  
w Turynii i Bawarii w 1930 r. (Bundesarchiv Bild 146-2009-0098, Oscar Tellgmann)

Wszelkie prawa zastrzeżone.

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means  
electronic or mechanical including photocopying, reprinting, or on any information storage  
or retrieval system, without permission in writing from ABC-CLIO, LLC.

Książka ani żadna jej część nie może być przedrukowywana ani w jakikolwiek inny sposób  
reprodukowana czy powielana mechanicznie, fotooptycznie, zapisywana elektronicznie lub  
magnetycznie, ani odczytywana w środkach publicznego przekazu bez pisemnej zgody wydawcy.

Wydawnictwo Tetragon Sp. z o.o.  
kontakt@tetragon.com.pl  
www.tetragon.com.pl

Sklep internetowy  
www.tetragon.com.pl

Druk i oprawa:  
printgroup.pl

**ISBN 978-83-63374-88-4**

# Przedmowa do wydania polskiego

Kiedy Łukasz Przybyło z Wydawnictwa Tetragon po raz pierwszy zapytał mnie o możliwość wydania polskiego tłumaczenia mojej książki *Ewolucja taktyki Blitzkriegu: Niemcy bronią się przed Polską 1918–1933* muszę przyznać, że poczułem się nieco zakłopotany. Przecież od pierwszego wydania tej pracy w 1987 r. minęło już ponad dwadzieścia kilka lat. *Ewolucja taktyki Blitzkriegu...* jest rozszerzoną wersją mojej pracy doktorskiej obronionej na Indiana University – jest więc owocem pracy niedoświadczonego jeszcze badacza. Kiedy ją pisałem, byłem nowicjuszem zarówno w zakresie pracy w archiwum, jak i warsztatu historyka. Od tego czasu wydałem nie mniej niż siedem książek m.in. *Blitzkrieg to Desert Storm* (2004), *The German Way of War* (2005) i *Death of the Wehrmacht* (2007). Rozwinąwszy się przez te wszystkie lata jako autor i historyk, bałem się, czy *Ewolucja taktyki Blitzkriegu...* nie okaże się przestarzała i czy w międzyczasie nie doszedłem do wniosków z nią sprzecznych. Krótko mówiąc, obawiałem się, że mogę się wstydzić swojej pierwszej książki.

A jednak Łukasz Przybyło nie dał się zrazić. Przekonał mnie, że istnieje zainteresowanie tego typu pracą. Zapewnił mnie, że wnioski z niej płynące są cały czas istotne. Argumentem, który mnie przekonał, był fakt, że istnieje grupa polskich odbiorców, która nigdy nie miała dostępu do tej pracy. Łukasz okazał się przekonujący i popijając świetną *latte* w kawiarence w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie w końcu ugiąłem się pod jego argumentacją.

Kiedy po tych wszystkich latach, które upłynęły od napisania *Ewolucji taktyki Blitzkriegu...*, przeczytałem ją ponownie, z zadowoleniem zauważyłem, że podjąłem właściwą decyzję. W przedmowie do wydania z 1987 r. napisałem, że stosunki między Niemcami a powstałym po 1918 r. państwem polskim będą kompletnie niezrozumiałe dla kogoś, kto nie zrozumie sytuacji militarnej na ich wspólnej granicy. Dzięki traktatowi wersalskiemu Polska otrzymała duże połacie terenów należących wcześniej do Rzeszy. Niektóre z nich (np. Wielkopolska) były etnicznie polskie, inne (np. Górny Śląsk) tego warunku nie spełniały – przynajmniej w oczach Niemców. Ponadto problematycznym rozwiązaniem polskiego dostępu do morza był Gdańsk, w którym niemiecka społeczność została przekształcona w mieszkańców Wolnego Miasta Gdańsk.

Taka sytuacja strategiczna spowodowała, że w okresie międzywojennym Niemcy i Polska były naturalnymi wrogami. Po stronie niemieckiej planowanie wojny z Polską zaczęło się niemal natychmiast. Reichswehra była słabą formacją liczącą tylko 100 000 żołnierzy, jednak potrafiła przeprowadzić serię ciągłych manewrów, gier wojennych i ćwiczeń, w których oceniano kolejne scenariusze wojny z Polską. Ten właśnie fenomen jest dokładnie analizowany w *Ewolucji taktyki Blitzkriegu*. Mimo ciągłej propagandy mówiącej o bezbronności (*wehrlös*) wschodnich terenów Rzeszy, wynikającej z postanowień traktatu wersalskiego, Niemcy szybko zrozumieli jakie problemy w tworzeniu nowoczesnych sił zbrojnych ma młoda i stosunkowo biedna Polska. Heroiczne

plany ludowego powstania w Prusach Wschodnich jako odpowiedź na polską inwazję szybko zmieniły formę na rzecz znacznie bardziej rzeczowego i trzeźwego planowania. Niemieckie gry wojenne i manewry w coraz większym stopniu przewidywały, wspierane przez czołgi i samoloty, wysoce mobilne siły – oskrzydlające i niszczące hipotetyczną polską inwazję. Według mnie właśnie ta zmiana cały czas usprawiedliwia tytuł książki, która pokazuje „ewolucję” tego czegoś, co cały świat (ale nie Niemcy) nazwie Blitzkriegiem.

*Czy Ewolucję taktyki Blitzkriegu... można poprawić? Bez wątpienia tak. Rozdział III „Armia polska w oczach niemieckiego wywiadu wojskowego” byłby lepszy dzięki kwerendzie w polskich archiwach wojskowych, które są teraz znacznie łatwiej dostępne niż w przeszłości. Jednak w zaprezentowanej formie nadal prezentuje on użyteczny obraz niemieckich opinii dotyczących polskiej armii. Poza tym, jak wie to każdy dobry historyk, to co jest obiektywną prawdą, najczęściej jest mniej istotne od tego, co ludzie postrzegają jako prawdę. Jest to prawdopodobnie nasza słabość jako gatunku i nie da się jej uniknąć. Gdybym miał okazję powrócić do pisania *Ewolucji taktyki Blitzkriegu...*, to niewątpliwie opisałbym wiosnę 1933 roku jako czas, w którym Marszałek Piłsudski rozważał wojnę prewencyjną przeciw nazistowskiemu rządowi w Niemczech – temat ten cały czas jest przedmiotem ożywionej dyskusji naukowej. Ponadto samo pojęcie „taktyki” Blitzkriegu jest dla mnie dość problematyczne. Dzisiaj wprowadziłbym do swojego wywodu trzy poziomy sztuki wojennej ze szczególnym naciskiem na operacyjny poziom działań wojennych.*

Mimo pewnych słabości oferuję czytelnikowi coś, co oceniam jako stymulującą do myślenia historię wojskową i dyplomatyczną odległych czasów. Jest to opowieść o dwóch narodach – jednym pobitym i zgorzkniałym, do niedawna będącym wielką potęgą, i drugim – nowo narodzoną republiką. Oba przeszły trudną próbę po 1918 roku i szukały swoich dróg rozwoju. Najpierw stały się rywalami, żeby w końcu stać się wrogami wojennymi. W czasie kampanii wrześniowej w 1939 r. armia niemiecka, nazwana już wtedy Wehrmachtem, zniszczyła armię swego wschodniego sąsiada w jednej z najbardziej skutecznych kampanii wojennych. Parę lat później, w 1945 roku, zarówno Niemcy jak i Polska stały się zniewolonymi narodami – ofiarami wojny rozpętanej przez Hitlera. W końcu jednak odzyskały wolność i mogą żyć w pokoju i harmonii. I niech tak zostanie już na zawsze!

*Robert Citino*

*University of North Texas*

*Maj 2010*

# Przedmowa

Wielu historyków ma skłonność do spychania historii wojskowości na boczny tor. Nie sposób jednak zrozumieć pewnych wydarzeń historycznych bez zbadania ich aspektów militarnych. Jednym z takich fenomenów są stosunki republiki weimarskiej z jej wschodnim sąsiadem, Polską. Po klęsce w I wojnie światowej Niemcy – rozbrojone i osłabione – zmuszone zostały do oddania nowemu państwu polskiemu większej części Górnego Śląska, Wielkopolski i Prus Zachodnich. Odzyskanie tych terytoriów stało się zasadniczym celem międzywojennej polityki Niemiec. Armia niemiecka, Reichswehra, również skupiała swoją uwagę na terytoriach wschodnich. Ponieważ niemieckie wojska lądowe zostały ograniczone traktatem do 100 000 żołnierzy, nie było nadziei na rewizję ustaleń z Wersalu przy użyciu siły. Realia militarne zmuszały armię niemiecką do planowania obrony granic przed możliwym atakiem armii polskiej. W Niemczech przeprowadzano skomplikowane manewry wojskowe, symulujące polski atak na Berlin i Prusy Wschodnie. W dobie republiki weimarskiej, jak również przez pierwsze dwa lata reżimu narodowosocjalistycznego, armia polska była wielokrotnie większa od Reichswehry i zdolna do przeprowadzenia skutecznego ataku na wschodnią granicę Niemiec. Taka sytuacja militarna była czynnikiem determinującym w najwyższym stopniu stosunki dyplomatyczne pomiędzy oboma państwami. Jak dotąd nie powstało wyczerpujące opracowanie przygotowań wojskowych Niemiec i Polski wzdłuż ich wspólnej granicy<sup>1</sup>. Książka ta stanowi próbę wypełnienia owej luki w historii wojskowości XX wieku.

Celem niniejszej pracy jest ustalenie przygotowań obronnych podjętych przez Niemcy wzdłuż ich wschodniej granicy od 1918 do 1933 roku, czyli od zakończenia I wojny światowej do utworzenia rządu przez Hitlera w styczniu 1933 roku. To drugie wydarzenie wyznaczało koniec polskiej przewagi militarnej na wschodzie, ponieważ Hitler wkrótce złamał, nakładając na niemieckie siły zbrojne ograniczenia, postanowienia traktatu wersalskiego. W opracowaniu niniejszym zbadane zostaną możliwości obrony granicy Niemiec oraz kroki podjęte przez armię niemiecką dla wzmocnienia jej obrony. Kwestia ta jest szczególnie istotna z uwagi na uzbrojenie będące w użyciu w latach dwudziestych. Chociaż obszar między Berlinem a Warszawą jest właściwie pozbawioną większych przeszkód równiną, to okopana piechota wsparta artylerią byłaby w stanie utrzymać się przeciwko połączonym atakom piechoty i kawalerii, czyli dokładnie takiego rodzaju działaniom, jakie mogłaby podjąć Polska. Ponadto każde polskie uderzenie na Berlin wiązałyby się z koniecznością forsowania dużej rzeki – Odry. Praca ta ustali jakiego rodzaju działania obronne planowała prowadzić Reichswehra celem odparcia polskiego ataku i wykaże, jak

<sup>1</sup> Praca niniejsza została wydana w 1987 r. w USA, gdzie rzeczywistości tego typu aspekty dotyczące okresu międzywojennego nie były w sposób tak dogłębny poruszane (przyp. red.).

istotne znaczenie miała w tychże planach Odra. Wreszcie, omówione zostaną obawy Niemców o bezpieczeństwo Prus Wschodnich i przygotowania do obrony tej odizolowanej prowincji.

Oprócz geograficznych i taktycznych aspektów zagadnienia niewielka liczebność posiadanych sił zmusiłaby rząd niemiecki do działania w warunkach ograniczonej swobody strategicznej i operacyjnej. Ogólnie rzecz ujmując, trzy niemieckie dywizje, które Niemcy utrzymywali na tym obszarze, byłyby niewystarczające do odparcia ataku piętnastu dywizji, jakie mogła wystawić Polska. W opracowaniu zbadane zostaną przedsięwzięcia podjęte przez armię niemiecką dla zniwelowania tej przewagi liczebnej. Jednym z tych kroków była rekrutacja nieregularnych formacji straży granicznej, często złożonych z mieszkańców terenów pogranicznych; utrzymywanie systemu fortyfikacji w Prusach Wschodnich i na linii Odry; oraz kompleksowy program szkolenia, który pozwoliłby zrównoważyć niedostatki liczebności wysoką jakością sił niemieckich. Ta trzecia metoda była na dłuższą metę najważniejsza. W dobie rosnącej złożoności systemu wojskowego państwa niemieccy oficerowie uważali, że dla zabezpieczenia granic nie mogą polegać na wpółwyszkolonych formacjach nieregularnych. Wśród niemieckiego korpusu oficerskiego było niewielu entuzjastów idei „narodu pod bronią”. Ponadto, rozwój ciężkiej artylerii stawał pod znakiem zapytania użyteczność nawet stałych fortyfikacji, co wielokrotnie ukazała praktyka minionej wojny. Brak zaufania do formacji granicznych i fortyfikacji nie pozostawił niemieckim przywódcom wojskowym wyboru i skłonił ich do opracowania koncepcji obrony państwa opartej na mobilnej armii o wysokiej jakości. Przewidywane zagrożenie ze strony Polski stanowiło główny powód wypracowania taktyki Blitzkriegu.

Bez analizy armii polskiej, zwłaszcza zaś tego, jak była ona postrzegana w Berlinie, żadna dyskusja na temat stosunku potencjałów militarnych Polski i Niemiec nie byłaby kompletna. Przewaga liczebna sił polskich nad granicą niemiecką jest faktem, który nie podlega dyskusji. Skala tej przewagi, wyrażającej się mniej więcej w stosunku 3 do 1 na korzyść Polaków, była potencjalnie rozstrzygająca. Jednak samo „liczenie dział” jest najmniej wyrafinowaną formą analizy militarnej. Praca ta ukaże opinię Niemców o rzeczywistym stanie i wartości bojowej armii polskiej. W latach dwudziestych, podobnie jak współcześnie, armia była tak dobra, jak dobry był jej sprzęt. Nowoczesny sprzęt wojskowy jest skomplikowany i drogi. Aby dostarczyć wojsku nowoczesną broń, państwo musi posiadać zarówno odpowiednie zaplecze technologiczne, jak i silną gospodarkę; Polska nie miała ani jednego, ani drugiego. Opracowanie to pokaże więc, w jaki sposób Polska próbowała przezwyciężyć swoją słabość gospodarczą i stworzyć nowoczesną armię.

Książka ta jest oparta głównie na nieopublikowanych źródłach. Pierwszym podstawowym źródłem był ogromny zbiór dokumentów Niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, zdobytych przez armię amerykańską pod koniec II wojny światowej. Dokumenty te, w postaci mikrofilmów, są dostępne w Archiwum Narodowym w Waszyngtonie, pod oznaczeniem mikrokopii T 120. Wśród ogromnej liczby dokumentów znajduje się korespondencja niemieckiego ministra spraw zagranicznych, sekretarzy stanu i różnych wydziałów (*Abteilungen*) niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Zbiory Archiwum Narodowego zawierają wiele tajnych akt (*Geheimakten*). Szczególnie ważne dla tej pracy były dokumenty Wydziału IV (Po) Ministerstwa Spraw Zagranicznych, dotyczą one bowiem dyplomatycznych i militarnych kwestii polskich. Dokumenty te, zawierające wiele raportów niemieckich urzędników dotyczących polskich manewrów wojskowych, wyposażenia i struktury organizacyjnej, są podstawą do omówienia

potencjału militarnego Polski w rozdziale 3. Oprócz zasobów Ministerstwa Spraw Zagranicznych Archiwum Narodowe<sup>2</sup> posiada również liczną kolekcję prywatnych zapisków niemieckich przywódców wojskowych. Są one również udostępnione do użytku publicznego. Szczególne znaczenie dla tego opracowania miały zapiski generałów Hansa von Seeckta i Wilhelma Groenera – dwóch najważniejszych przywódców wojskowych doby republiki weimarskiej. Zapiski Seeckta (mikrokopia M 132) były szczególnie pomocne przy analizie niemieckiej strategii podczas wojny polsko-bolszewickiej. Zapiski Groenera (mikrokopia M 137) stanowiły podstawę dla omówienia kontrowersji wokół *Panzerschiffe*<sup>3</sup> w rozdziale 4. Innymi zdobytymi dokumentami, które zostały użyte w niniejszej pracy, były archiwa niemieckiej marynarki wojennej, które odnaleźć można w Naval Historical Library w Londynie. Kompletna kopia tych dokumentów znajduje się także w Bibliotece Uniwersytetu Michigan w Ann Arbor. Ten ogromny zbiór dokumentów marynarki został opatrzony numerem katalogowym 13-132849 i jest dostępny na zasadach ograniczonej wymiany międzybibliotecznej z Uniwersytetem Michigan. Dokumenty te stanowią podstawę dla omówienia przygotowań niemieckiej marynarki wojennej do wojny z Polską. Oparty na nich został zwłaszcza, zawarty w rozdziale 4, szczegółowy opis niemieckiego planu ataku na port w Gdyni. Ponadto dokumenty te opisują bardzo szczegółowo pełny program manewrów, ćwiczeń bojowych i gier wojennych, które niemiecka marynarka podejmowała w tym okresie.

Na drugie podstawowe źródło tej pracy składają się dokumenty amerykańskiego attache wojskowego w Berlinie. Amerykańscy attache i ich zespoły wysyłali wiele raportów poświęconych wielu różnym kwestiom interesującym historyka wojskowości – rozmieszczeniu armii niemieckiej, manewrom, uzbrojeniu, itp. Dokumenty te dopiero niedawno zostały zebrane i zmicrofilmowane przez University Publications of America, Inc. Składa się na nie ogółem 28 rolek filmu i są one dostępne po tytule *Military Intelligence Reports: Germany, 1919–1941*<sup>4</sup>. Ponieważ dokumenty te stały się dostępne dopiero w 1983 roku, nie ma przesady w stwierdzeniu, że książka ta jako pierwsza wykorzystuje to ważne źródło. Opis twierdzy w Królewcu w rozdziale 2, pierwszy jaki pojawia się w publikacji anglojęzycznej, oparty jest w dużym stopniu na raportach amerykańskiego oficera, któremu Niemcy zezwolili na odwiedzenie miasta. Większość raportów dotyczących niemieckich fortyfikacji znaleźć można na rolce 24 w tymże zbiorze. Omówienie manewrów armii niemieckiej w latach 1925–1928 zostało oparte w dużym stopniu na raportach amerykańskich oficerów, którzy mieli okazję owe manewry obserwować. Dodatkowo, zbiór ten zawiera przekłady artykułów autorstwa niemieckich oficerów, napisanych dla „*Militär-Wochenblatt*”, najważniejszego periodyku militarnego republiki weimarskiej.

Chciałbym podziękować profesorom Barbarze i Charlesowi Jelavichom z Indiana University. Trudno jest wyrazić słowami, ile przy pisaniu tej pracy znaczyły dla mnie ich doświadczenie naukowe i przyjaźń. Lata, które z nimi spędziłem jako pracownik naukowy, pozostaną na zawsze najcenniejszymi w moim życiu. Ponadto sugestie, wyrozumiałość i wsparcie ze strony mojej żony Roberty, otrzymane podczas badań i pisania tej książki były niezastąpione dla osiągnięcia przeze mnie efektu końcowego. Chciałbym podziękować mojej córce Allison, której bliskie przyjście na świat dało mi mocny bodziec do ukończenia tej pracy.

<sup>2</sup> National Archives znajdujące się w USA (przyp. red.).

<sup>3</sup> Niemiecka klasyfikacja „pancerników kieszonkowych” – „Deutschland”, „Admiral Graf Spee” i „Admiral Scheer” (przyp. tłum.).

<sup>4</sup> „Raporty Wywiadu Wojskowego: Niemcy, 1919–1941” (przyp. tłum.).



# Noty od wydawcy polskiego

Kiedy dowiedziałem się, że na konferencji organizowanej przez Muzeum Historii Polski dotyczącej kampanii wrześniowej ma pojawić się Robert Citino, początkowo nie mogłem w to uwierzyć. Jednak była to prawda. Szybko wykonałem kilka telefonów i wiedziałem, że mogę się z nim spotkać po jego wykładzie w Bibliotece Uniwersyteckiej. Zapakowałem do plecaka jego książki (mam słabość do autografów), które stały na półkach mojej biblioteki i ruszyłem na spotkanie.

Profesor Citino okazał się przemiłym i niezwykle kontaktowym człowiekiem. Siedząc nad latte w Bibliotece Uniwersyteckiej rozmawialiśmy o książkach i historii wojskowości. Kiedy weszliśmy na temat wydania jego książek w Polsce, niezwykle się zapalił, choć z pewnym dystansem podszedł do pomysłu opublikowania akurat *Ewolucji taktyki Blitzkriegu...* Uważałem jednak, że akurat ta publikacja, mimo wszystkich jej wad – a trzeba pamiętać, że została napisana ponad dwadzieścia lat temu, jest cały czas niezwykle istotnym opracowaniem tematu, o którym w Polsce niewiele wiadomo.

Dla mnie najistotniejszym elementem książki Roberta Citino jest fakt, że została napisana z zewnątrz. Beznamiętny opis polskiej armii w oczach niemieckiego wywiadu wojskowego, tak jak to przedstawił Autor, był momentami aż przykry, a jednak chciało się go dalej czytać. Niezwykle jest też analiza niemieckich manewrów i ewolucji niemieckiej doktryny wojennej, taktyki i sztuki operacyjnej.

*Łukasz Przybyło*

W stosunku do oryginalnej pracy Autora postanowiliśmy wprowadzić kilka uzupełnień. Przede wszystkim opracowaliśmy mapy, które – mamy nadzieję – znacznie ułatwią recepcję treści książki. Szczególnie ważne wydało nam się zobrazowanie przebiegu manewrów – przynajmniej tych, do których jest wystarczająco dużo danych – co powinno ułatwić zrozumienie zasad sztuki wojennej wpajanej żołnierzom Reichswehry. Ponadto do książki dodaliśmy dwa indeksy: skorowidz nazw geograficznych, obejmujący również miejscowości pojawiające się na mapach, oraz skorowidz osób. Niżej kilka zdań o konstrukcji skorowidza nazw geograficznych.

Autor, w ślad za dokumentami, stosował niemieckie nazwy geograficzne – również dla miejscowości znajdujących się wówczas w Polsce. W wydaniu polskim zdecydowaliśmy się na podanie ich według stanu z okresu międzywojnia, tj. niemieckie dla miejscowości znajdujących się w granicach ówczesnej Rzeszy, polskie – dla miejscowości w granicach Rzeczypospolitej. Wyjątkiem od tej zasady są niektóre duże miasta tradycyjnie posiadające polskie nazwy (np. Wrocław). Na mapach konsekwentnie zastosowaliśmy nazewnictwo przedwojenne.

Dla ułatwienia Czytelnikom orientacji opracowaliśmy indeks nazw geograficznych służący jednocześnie jako słowniczek. W nawiasach zwykłych () podajemy tam dzisiejsze nazwy obiektów w języku kraju, na którego terytorium się znajdują, ewentualnie uzupełnione o nazwę polską. Dla miejscowości o nazwach częściej spotykanych podajemy dodatkowo powiat lub gminę, w której się znajdują. Za kryterium przyjęliśmy tu możliwość szybkiego odnalezienia miejscowości w polskiej Wikipedii.

Identyczne niemieckie nazwy miejscowości uzupełniamy o sufiks podany w nawiasie kwadratowym []. Tak samo oznaczyliśmy pominięte w tekście elementy nazw niemieckich. Wykaz skrótów użytych w skorowidzu nazw geograficznych znajduje się na początku skorowidza.

*Tadeusz Zawadzki*

# Spis treści

Przedmowa do wydania polskiego . . . . .	5
Przedmowa . . . . .	7
Noty od wydawcy polskiego . . . . .	10
Lata niepewności: 1918–1921 . . . . .	14
Armia odbudowana: generał Seeckt, Reichswehra i wschód, 1921–1926 . . . . .	50
Armia polska w oczach niemieckiego wywiadu wojskowego, 1921–1933 . . . . .	111
Okres planowania: niemiecka armia i flota w dobie Groenera, 1927–1933 . . . . .	151
Zakończenie . . . . .	203
Skorowidz nazw geograficznych . . . . .	207
Skorowidz osób . . . . .	214
Bibliografia . . . . .	216

# Lata niepewności: 1918–1921

Okres pomiędzy zakończeniem I wojny światowej a styczniem 1921 roku był dla Niemiec bardzo niebezpieczny. Armia niemiecka załamała się latem 1918 roku, a na wschodnich granicach Niemiec powstały wrogie państwa. Zbrojne starcia pomiędzy siłami polskimi a pozostałościami armii niemieckiej zagrażały porządkowi publicznemu na wschodzie. Traktat wersalski, który Niemcy podpisały latem 1919 roku, nie przyczynił się do stabilizacji sytuacji na granicy polsko-niemieckiej. Traktat był tworem Francji, która rozbroiła Niemcy i oddała znaczne połacie dawnego terytorium niemieckiego Polsce. Dla takich przywódców armii niemieckiej, jak generałowie Hans von Seeckt i Wilhelm Groener, celem traktatu nie było zapewnienie pokoju, lecz utwierdzenie francuskiej hegemonii w Europie. Głównym środkiem – jak uważali – który miał doprowadzić do ujarznienia Niemiec, było utworzenie silnej Polski na niemieckiej wschodniej flance. Upadek wschodnioeuropejskich mocarstw, który nastąpił w wyniku wojny, umożliwił Polakom odbudowanie ich państwa po ponad stu latach rozbiorów. Państwo polskie powstało przed rozpoczęciem konferencji pokojowej głównie dzięki wysiłkom dwóch ludzi, Romana Dmowskiego i Józefa Piłsudskiego. Podczas jej trwania Francuzi wspierali polskie roszczenia terytorialne wobec Niemiec.

W pojęciu niemieckich przywódców wojskowych przymusowe rozwiązanie ich armii stanowiło zagrożenie dla dalszego istnienia Niemiec, zwłaszcza biorąc pod uwagę groźną postawę Polski. Historyczne dziedzictwo polsko-niemieckich konfliktów stanowiło dla nich usprawiedliwienie dla żądania, by alianci zgodzili się na utrzymywanie przez Niemcy dużej, stałej armii. W 1919 roku Groenerowi i innym wydawało się, że Niemcy znajdują się w podobnej sytuacji jak Prusy w roku 1807. Przed niemieckimi oficerami stanął problem: jak utworzyć zwartą, narodową armię z elementów sił zbrojnych pobitych przez sojuszników? Materiału, z którego powstać miała nowa armia w Niemczech, nie brakowało. Zbrojne grupy ochotników – *Freikorps* – powstały w odpowiedzi na zagrożenie ze wschodu natychmiast po zakończeniu wojny. Ani Seeckt, ani Groener nie ufali jednak tym trudnym do kontrolowania formacjom, których członkowie demonstrowali swoją lojalność raczej wobec własnych dowódców niż państwa.

Osiągnięcia niemieckiego dowództwa w formowaniu nowej armii mogłyby być poddane ciężkiej próbie w 1920 roku. Wtedy właśnie wojna polsko-bolszewicka zagroziła odśnieżonym wschodnim prowincjom Niemiec. Załamanie się polskiej armii na Białorusi i sowieckie uderzenie na Warszawę wywołały na wschodnich terenach Niemiec stan bliski panice. Z powodu bliskości teatru działań wojennych i fizycznego odizolowania od reszty Niemiec szczególnie zagrożone były Prusy Wschodnie. Miało się okazać, czy armia niemiecka – niegdyś najlepsza w Europie – będzie w ogóle zdolna do obrony granic Niemiec. Aby zrozumieć niedogodne warunki, w jakich musieli działać Niemcy, trzeba najpierw omówić klauzule wojskowe traktatu wersalskiego.

# Skorowidz nazw geograficznych

Skróty zastosowane w skorowidzu: a.O. = an der Oder = nad Odrą; a.W. = an der Warthe= nad Wartą; cz. = część; dz. = dzielnica; flw. = folwark; g. = góry; gm. = gmina; i.N. = in Neumark = w Nowej Marchii; i.O. = in Ostpreussen = w Prusach Wschodnich; jez. = jezioro; kan. = kanał; łot. = łotewski; m. = miasto; ob. = obecnie; O.S. = Oberschlesien = Górny Śląsk; pol. = polski; pow. = powiat; ros. = rosyjski; rz. = rzeka; w. = wieś

- Allenburg (ros. Družba, pol. Alembork) 45, 92  
Allenstein (Olsztyn) 18, 30–32, 40, 42, 45, 58–60, 63–64, 92, 99, 155  
Alt-Christburg (Stary Dzierżoń) 94–95, 97, 101, 103, 105  
Alt Jucha (Stare Juchy) 183–184  
Altmark (Stary Targ) 103–105  
Angerburg (Węgorzewo) 41, 44–45, 60, 63, 74, 92, 183, 186  
Angermünde 59, 195, 199  
Annaberg (Góra Świętej Anny) 89  
Arnswalde (Choszczno) 195  
Arys (Orzysz) 30, 42–43, 45, 47, 91–93, 184  
Audinischken (Audyniszki) 184, 187–189  
Audinischker [Berge] (Audyniskie Góry) 189  
Augustów 31, 137  
  
Baalauer [See] (jez. Balewskie) 94–97, 101  
Bad Freienwalde 195, 199  
Bad Nauheim 28  
Barannen (Barany, pow. olecki) 184–185, 187–189  
Baranowicze 41, 136, 142, 156  
Barten (Barciany) 45, 92  
Bartenstein (Bartoszyce) 44–45, 92  
Beeskow 61, 195, 199  
Belgard (Białogard) 60, 65  
Bentschen. *zob.* Zbąszyń  
  
Berlin 7–9, 29–31, 35, 38, 41, 48, 50, 52–59, 62, 64–66, 71, 75, 117, 125, 153, 159–160, 175, 178, 193, 195, 199  
Bernstadt (Bierutów) 61, 177–178  
Beuthen (Bytom) 87  
Bialla (Biała Piska) 45, 47, 92  
Białystok 32, 41, 51–52, 56, 68, 70, 80, 137  
Biedrusko 114  
Bielsko-Biała 68–70  
Bischofsburg (Biskupiec) 44–45, 91–92  
Bischofstein (Bisztynek) 45, 92  
Bischofswerder (Biskupiec Pomorski) 45, 92, 94–95, 97, 99  
Boyen (twierdza) 74, 76, 81  
Brakau (Brokovo) 102–103, 105  
Brandenburg (ros. Uszakowo, pol. Pokarmin) 156  
Braunsberg (Braniewo) 44, 45, 92  
Breslau. *zob.* Wrocław  
Brieg (Brzeg) 52, 59, 176–178  
Briesen 195, 199  
Brodnica 69, 70, 92, 99, 102  
Brześć Litewski 32, 135  
Buchwalde (Buczniak, pow. sztumski) 94–95, 97, 101, 103, 105  
Budín (Jałowiec, pow. kwidzyński) 104–105  
Bug 41, 52, 138  
Bydgoszcz 51, 69–71, 117, 137

- Chelchen (Chelchy, gm. Świętajno) 184–187, 189  
Chełmno 69–70, 72, 137  
Chobienice 195, 199  
Chojnice 69, 70, 72, 167  
Christburg (Dzierżoń) 45, 92, 95, 97, 99, 103, 105  
Ciechanów 137  
Cieszyn 67–70  
Cosel (Kozle) 87–89  
Crossen (Krosno Odrzańskie) 195, 199  
Częstochowa 52, 67, 68, 70, 117, 118  
Czychen (Cichy, gm. Świętajno) 91, 184–185, 187–189
- Danzig. *zob.* Gdańsk  
Darkehmen (ros. Oziorsk, pol. Darkiejmy) 44–45, 47  
Deime (ros., pol.: Dejma, rz.) 74, 81, 156  
Demmin 60  
Deutsche-Krone (Wałcz) 59, 65, 71  
Deutsch Eylau (Iława) 45, 59, 63–64, 92, 94–97, 99, 101–105  
Dęblin 68, 70  
Dietrichsdorf (Straszewo, pow. kwidzyński) 104–105  
Döberitz 159, 181  
Domnau (ros., pol. Domnowo) 45, 92  
Draulitten (Drulity) 103, 105  
Drengfurt (Srokowo) 45, 92  
Dresden 178  
Drezno 57–58, 61, 74, 178  
Driesen 195, 199  
Drossen (Ośno Lubuskie) 195, 199  
Drulitten (Grażymowo) 103, 105  
Düne 25  
Działdowo 92, 99
- Eberswalde 195, 199  
Elbing (Elbląg) 44, 45, 74, 92, 94–95, 99, 180  
Erzgebirge (Rudawy, g.) 73  
Eutin 59  
Eydtkuhnen (ros. Czernyszewskoje, pol. Ejtkuny) 45, 92
- Faulen (Ulnowo) 103–105  
Filipów 47  
Fischhausen (ros. Primorsk) 44–45, 92
- Flensburg 59  
Frankfurt [a.O.] 52, 56–60, 66, 71, 178, 193, 195, 197–199  
Frauenburg (Frombork) 45, 92  
Freiwalde (Krzywiec) 103–105  
Freystadt (Kisielice) 45, 92, 94–97, 99–101, 103–105  
Friedberg (ob. dz. m. Pasewalk) 195  
Friedland [i.O.] (ros. Prawdińsk, pol. Frydłąd) 44–45, 92  
Friedrichsgrätz (Grodziec, pow. opolski) 88  
Frisches Haff (Zalew Wiślany) 74  
Fürstenberg 156, 195, 198–199  
Fürstenwalde 61, 195, 199
- Gablick [See] (jez. Gawlik) 183–187, 189  
Garnsee (Gardeja) 45, 92, 94–95, 97, 99–100, 103, 105  
Gdańsk (Danzig) 18, 20, 22–23, 29, 34, 36, 52, 65, 72, 74, 80, 92, 99, 117, 156, 163–164, 166, 170, 172–173  
Gdynia 9, 72, 92, 132, 164–174, 201, 203  
Gerdaunen (ros. Żeleznodorożnyj) 44–45, 92  
Gerswalde (Jerzwałd) 95–97, 101, 103, 105  
Gilgenburg (Dąbrówno, pow. ostródzki) 45, 92, 99, 102  
Glatz (Kłodzko) 59, 65, 73–76, 177–178  
Gleiwitz (Gliwice) 87, 89  
Glogau (Głogów) 53, 59, 65, 73, 75–76, 79–80, 84, 154, 178–179  
Gniew 92, 99–101, 103–105, 167  
Gniezno 69–71  
Goldap (Gołdapa, rz.) 184, 186–189  
Goldap (Gołdapa, m.) 41, 44–45, 92, 182–187, 189  
Gollubien (Golubie Węzewske) 184, 187, 189  
Görlitzer Neisse (Nysa Łużycka) 156  
Görlitz (Zgorzelec) 59, 65  
Górzno 92  
Grabowen (Grabowo, pow. gołdapski) 187–189  
Grajewo 30, 42, 92, 137  
Griesen (Gryzy) 184–189  
Grimma 61  
Grodno 30, 41–42, 64, 115  
Groß Bellschwitz (Bałoszyce) 103–106

- Groß Brunau (Bronowo) 95–97, 101, 103, 105  
 Grossenheim 61  
 Groß Jähnen (Jany, gm. Gołdap) 184, 187–189  
 Groß Krebs (Rakowiec, pow. kwidziński) 100–103, 105  
 Gross Ottlau (Otłowiec) 100–101  
 Gross Teschendorf (Cieszymowo) 94–97, 101, 103, 105  
 Groß Waplitz (Waplewo Wielkie) 94–95, 97, 103, 105  
 Grudziądz 69–70, 72, 92, 112, 117, 124–125, 137, 180  
 Grünheyde (Jelonek, gm. Świętajno) 183–185  
 Guben (Gubin) 198  
 Gumbinnen (ros. Gusiew, pol. Gąbin) 42, 44–45, 59, 63–64, 92  
 Güstrow 58  
 Guttstadt (Dobre Miasto) 45, 92, 99  
  
 Haaszner (Łażna Struga, rz.) 183–187, 189  
 Haaszner [See] (jez. Łażno) 183–187, 189  
 Hamburg 57  
 Hannover 57  
 Hanswalde (Pawlice) 102–105  
 Havel (Hawela, rz.) 181  
 Heiligenbeil (Mamonowo) 44–45, 92  
 Heilsberg (Lidzbark Warmiński) 44–45, 92, 180  
 Hel 166, 168, 171–172  
 Helgoland 25  
 Hindenburg (Zabrze) 87  
 Hirschberg (Jelenia Góra) 59, 65  
 Hirschfeld (Jelonki, pow. elbląski) 103  
 Hohenstein [i.O.] (Olsztynek) 45, 92, 99  
 Hrubieszów 137  
  
 Ingolstadt 74, 76  
 Inowrocław 69, 70, 72  
 Insterburg (ros. Czerniachowsk, pol. Wystruć) 35, 42, 45, 58–60, 63–64, 92  
 Itzehoe 58  
  
 Jabłonowo Pomorskie 92, 99, 102  
 Jarocin 69–71  
 Jedwabno (pol. Jedwabno, pow. szczycieński) 180  
 Johannisburg (Pisz) 31, 42, 45, 91–93  
  
 Juckneitschen (Juchnajcie) 184, 187–189  
 Jüterbog 58  
  
 Kalisz 69–71, 124  
 Kartuzy 99, 167  
 Kassel 57  
 Katowice 67–71, 87  
 Katzbach (Kaczawa) 179  
 Klein Blandau (Budki, pow. olecki) 187–189  
 Klein Tromnau (Trumiejki) 103–105  
 Koblenca (Koblenz) 25  
 Kolberg (Kołobrzeg) 59, 65  
 Kolno 34, 42, 92  
 Kolonia (Köln) 25  
 Koło 68, 70  
 Königsberg [i.N.] (Chojna) 195, 199  
 Königsberg (Królewiec) 9, 20, 30, 35, 41–45, 55, 57–60, 62–64, 73–81, 85, 92, 124, 146, 156, 171, 180  
 Königstein 73–74, 76  
 Konradswalde (Koniecwałd) 94–95, 97, 103, 105  
 Korschen (Korsze) 41  
 Köslin (Koszalin) 52  
 Kowahlen (Kowale Oleckie) 184, 187–189  
 Kowalewsken (Kowalewskie) 184–185, 187, 189  
 Kowel 145  
 Kowno 41  
 Kraków 67–71, 117, 118, 129, 136  
 Krappitz (Krapkowice) 87, 89  
 Kraśnik 137  
 Krebsfelde (Pole Rakowieckie) 94–95, 97, 101  
 Kreuzburg [i.O.] (ros. Sławskoje, pol. Krzyżbork) 45, 92  
 Kreuzburg [O.S.] (Kluczbork) 88  
 Kreuz (Krzyż) 195, 199  
 Krotoszyn 69, 70, 71  
 Kröxen (Krzykosy, pow. kwidziński) 100–101, 103–105  
 Królewiec (Königsberg). *zob.* Königsberg  
 Królewska Huta 68–70, 131  
 Kurisches Haff (Zalew Kuroński) 74  
 Küstrin (Kostrzyn nad Odrą) 52–53, 62, 73, 75–76, 79–81, 195, 197–199  
  
 Labes (Łobez) 195

- Labiau (ros. Polessk, pol. Labiawa) 44–45, 92  
Lagow (Łagów, pow. świebodziński) 195, 198–199  
Landsberg [a.W.] (Gorzów Wlkp.) 195, 199  
Landsberg [i.O.] (Górowo Iławeckie) 45, 92  
Landsberg [O.S.] (Gorzów Śląski) 87–88  
Langenau (Łęgowo, pow. iławski) 103–105  
Laszmiaden [See] (jez. Łaśmiady) 183–184  
Lauenburg (Lębork) 52, 167  
Leobschütz (Głubczyce) 176  
Leszno 69–71, 137  
Libau (łot. Liepāja, pol. Libawa) 74  
Lichterfelde 59  
Lida 115  
Lidzbark 99  
Liebe (Liwa, rz.) 97–98  
Liebmühl (Miłomłyn) 45, 92, 95, 97, 99  
Liebstadt (Miłakowo) 45, 92, 99  
Liegwitz (Legnica) 52, 59, 65, 178, 195  
Lipia Góra 100–103, 105  
Littschen (Licze) 94–97, 101, 103, 105  
Lötzen (Giżycko) 45, 47, 59, 63–64, 73–74, 80, 92, 184  
Löwen (Lewin Brzeski) 88  
Lubawa 45, 92, 95–97, 99  
Lübeck (Lubeka) 59, 62, 65  
Lüben (Lubin) 61, 176–178  
Lublin 145  
Lubliniec 68, 70–71  
Łwów 130, 137  
Lyck (Elk) 31, 41, 42, 45, 47, 60, 63, 92, 183–186
- Łaba 15, 52–53, 62, 74  
Łasin 92, 99  
Łęczyca 68, 70  
Łomża 67–68, 70, 92  
Łowicz 68, 70  
Łódź 51, 67–68, 70, 124
- Magdeburg 19  
Mainz. *zob.* Moguncja  
Maków Mazowiecki 138  
Marggrabowa (Olecko) 31, 45, 92, 183–189  
Marienburg (Malbork) 44–45, 59, 63, 73–74, 76, 81,  
92, 94–95, 97, 99, 103, 105
- Marienwerder (Kwidzyn) 18, 30, 32, 44–45, 59, 63–  
64, 72, 92, 94–100, 102–103, 105  
Masuhren (Mazury, w., gm. Świętajno) 184–187, 189  
Mehlsack (Pieniężno) 45, 92  
Memel (Kłajpeda) 18, 36  
Meseritz (Międzyrzecz) 195, 198–199  
Michelwitz (Michałowice, pow. brzeski) 88  
Międzychód 195, 199  
Militsch (Milicz) 61, 65, 176–178  
Mińsk Mazowiecki 137  
Mława 34, 92  
Modlin 68, 70, 135  
Moguncja (Mainz) 25, 56  
Mohrungen (Morąg) 44–45, 92, 99  
Mołodeczno 143  
Morainen (Morany) 94–95, 97, 103, 105  
Morathen (Morzęty) 184, 187–189  
Mothalen (Matule) 95–97, 101, 103, 105  
Mühlhausen [i.O.] (Młynary) 45, 92  
Mullrose 198  
Müllrose 195, 199  
Müncheberg 195, 199  
München (Monachium) 57, 58  
Münster 57, 58
- Namslau (Namysłów) 61, 65, 88, 176–178  
Narew 51, 52, 138, 140  
Naumburg (Nowogród Bobrzański) 195  
Neidenburg (Nidzica) 42, 45, 92, 99, 180  
Neiße (Nysa) 59, 65, 73–76, 177–179  
Nest (Unieście) 171  
Netze. *zob.* Noteć  
Neudamm (Dębno) 195, 199  
Neudorfchen (Nowa Wioska, pow. kwidzyński) 100–  
101  
Neustadt (Prudnik) 177–178  
Neuteich (Nowy Staw) 92, 99  
Nikolaiken (Mikołajki) 45, 91–92, 183–184  
Nikolaiken (Mikołajki Pomorskie) 103–106  
Nogat (rz.) 74, 94–95, 97  
Nordenburg (ros. Kryłowo) 45, 92  
Noteć (Netze, rz.) 195, 199  
Nowe 92, 99, 101, 103, 105



- Nowe Miasto Lubawskie 99  
 Nowy Sącz 69  
  
 Oberwitz (Obrowiec, pow. krapkowicki) 87  
 Odra-Havel, kan. (Oder-Havel Kanal) 195, 199  
 Odra (Oder, rz.) 7, 8, 52–54, 58, 66, 75, 87–89, 154, 156, 179, 195, 197–199, 201  
 Odra-Szprewa, kan. (Oder-Spree Kanal) 195, 199  
 Oels (Oleśnica) 61, 65, 176–178  
 Ohlau (Oława) 52, 61, 176–178  
 Ohlau (Oława, rz.) 54  
 Olecko. *zob.* Marggrabowa (Olecko)  
 Oletzko, powiat 31, 42, 91  
 Olschöwen (Olszewo) 184–187, 189  
 Opalenie 101, 103, 105  
 Opalenie (Münsterwalde) 100, 102  
 Oppeln (Opole) 52–53, 176–178  
 Ortelsburg (Szczytno) 42, 45, 74, 91–92, 180  
 Oschen (Ośno, pow. kwidziński) 94–95, 97, 101  
 Osterode (Ostróda) 42, 44–45, 59, 63–64, 92, 99  
 Ostrołęka 67–68, 70, 92, 137  
 Ostrów Mazowiecka 68, 70, 138  
 Ostrów Wielkopolski 69–71  
  
 Paleschken (Polaszki) 95–97, 101, 195, 199  
 Pasewalk 60  
 Passenheim (Pasym) 45, 92, 99  
 Pelplin 103, 105  
 Perleberg 177, 178  
 Peterkau (Piotrkowo, pow. iławski) 95–97, 101, 103, 105  
 Pietraschen (Pietrasze, pow. olecki) 183–187, 189  
 Pillau (Piława) 45, 73–77, 92, 155, 162, 164, 166, 170–171  
 Pillkallen (ros. Dobrowolsk, pol. Pilkały) 45, 92  
 Piotrków Trybunalski 68, 70  
 Pleszew 69–71  
 Płock 52, 137  
 Pniewy 195, 197, 199  
 Potsdam (Poczdami) 58–60, 176–179  
 Poznań 41, 52–53, 66–72, 75, 113, 115, 118, 122–124, 126, 129, 135, 137, 154, 195, 197  
 Pregel (Pregoła, rz.) 74  
  
 Prenzlau 59  
 Preussich-Eylau (ros. Bagrationowsk, pol. Iława Pruska) 44–45, 92  
 Preussich Holland (Pasłęk) 44–45, 92, 95, 97, 103  
 Preussisch Mark (Przeźmark) 94–95, 97, 101, 103, 105  
 Prostken (Prostki, pow. ełcki) 31  
 Prut 145  
 Prypeć 145, 147  
 Przasnysz 67–68, 70  
 Przemyśl 67, 135, 137  
 Pszczyna (Pleś) 87  
 Puck 166–168, 171–172  
 Pułtusk 68, 70  
 Radom 68, 70, 131  
 Ragnit (ros. Nieman, pol. Ragneta) 44–45  
 Rajgród 31  
 Rastenburg (Kętrzyn) 41, 45, 59, 63–64, 92  
 Rathenow 60, 177–178  
 Ratibor (Racibórz) 53, 87–88  
 Rehhof (Ryjewo) 99–101  
 Reppen (Rzepin) 195, 197–199  
 Rewa 166–167  
 Rhein (Ryn) 45, 92  
 Riesenburg (Prabuty) 45, 92, 94–97, 99–105  
 Riesenwalde (Stańkowo) 92, 95–97, 100–101, 103, 105  
 Rogahlen (Rogale, pow. gołdapski) 184, 187–189  
 Rosainen (Rozajny) 101  
 Rosenberg [i.W.] (Susz) 44, 45, 92, 95–97, 99, 104  
 Rosenberg [O.S.] (Olesno) 88–89  
 Rössel (Reszel) 45, 92  
 Rostock 59, 65  
 Równie 136, 144  
 Różan 138  
 Rumia 166, 167  
 Rybnik 68, 70–71, 87  
 Rzeszów 67, 137  
  
 Saalfeld (Zalewo) 45, 92, 95–97, 99, 103, 105  
 Sagan (Żagań) 177–178  
 Salleschen (Zalesie, gm. Świątajno) 184, 186–189  
 Samland (Sambia) 74  
 Schippenbeil (Sępólno) 45, 92  
 Schneidemühl (Piła) 59, 65, 71, 84

- Schurgast (Skorogoszcz) 88  
Schwedt 60, 195, 199  
Schweidnitz (Świdnica) 58–59, 177–178  
Schwerin [a.W.] (Skwierzyna) 195, 199  
Schwerin (Skwierzyna) 53, 58–59, 197–198  
Schwiebus (Świebodzin) 195, 199  
Sedlinen (Sadlinki) 100–101  
Seeburg (Jeziorany) 45, 92, 99  
Seelow 195, 198–199  
Sensburg (Mrągowo) 45, 91–92  
Seubersdorf (Zebrdowo) 100–101  
Skarszewy 92  
Skarżysko 131  
Skierniewice 67–68, 70  
Słonim 142  
Smorgonie 143  
Sokolken (Sokółki, pow. olecki) 184, 187–189  
Soldau (Działdowo) 34  
Soldin (Mysłibórz) 195, 199  
Sonntag [See] (jez. Szóstak) 183–185, 187  
Sorgen [See] (jez. Dzierzgoń) 95–97, 101, 103, 105  
Sosnowiec 117–118  
Spandau 59, 74, 76  
Spiring [See] (jez. Śniardwy) 91–92  
Spree (rz.) 195, 199  
Sprottau (Szprotawa) 58, 61, 176–178, 195  
Stallupönen (ros. Niestierow, pol. Stołupiany) 45, 92  
Stanisławów 136  
Stargard (Stargard Szczeciński) 52, 59, 65  
Starogard Gdański 69–70, 72, 92, 99–100, 117, 124, 167  
Stendal 60, 177–178  
Sternberg (Torzym) 195, 197–199  
Stettin. *zob.* Szczecin  
Stolp (Słupsk) 60, 65, 124  
Straußberg 195, 199  
Stryj 145  
Stuhm (Sztum) 45, 92, 94–95, 97, 99, 103, 105  
Stuttgart 57–58  
Styr 145  
Suwałki 41, 80, 137  
Swinemünde (Świnoujście) 65, 73, 75–76, 162, 164,  
171–172  
Szczecin 29, 50, 52–53, 56–59, 62, 65, 75, 146, 165, 168  
Śrem 69, 70, 71  
Tapiaw (ros. Gwardiejsk, pol. Tapiawa) 45, 74, 92, 156  
Tarnopol 32  
Tarnowskie Góry 68–70, 87  
Tarnów 67–68, 70, 131  
Tczew 92, 99, 103, 105  
Tiefenau (Tychnowy) 97–98  
Tiegenhof (Nowy Dwór Gdański) 92, 99  
Tilsit (ros. Sowietek, pol. Tylża) 44–45, 59–60, 63–64  
Tolkemit (Tolkmicko) 45, 92, 99  
Torgau 61, 177–178  
Toruń 52, 69–72, 111–112, 117, 126, 139, 180  
Tschicherzig (Cigacice) 179, 195, 199  
Uderwangen (ros. Czechowo) 156  
Uleffke [See] (jez. Ułówki) 183–184  
Ulm 74, 76  
Vietz (Witnica) 195, 198–199  
Wachsmuth (Kołodziej, pow. kwidzyński) 103–105  
Wadowice 67–68, 70  
Wandau (Wandow, pow. kwidzyński) 100–102  
Warszawa 7, 14–15, 19–20, 32, 34, 41, 51–52, 56, 67–68,  
70, 80, 111, 117, 118, 120, 122, 125–129, 131–132,  
134–138, 141, 145, 154, 159, 166, 179, 201  
Warta (Warthe, rz.) 53, 75, 195, 199  
Wartenburg [i.O.] (Barczewo) 45, 99  
Warthe. *zob.* Warta  
Wągrowiec 117, 118  
Wehlau (ros. Znamieński, pol. Welawa) 44–45, 92  
Weimar 57, 58  
Wejherowo 167–168  
Wensöwen (Węzewo, pow. olecki) 184, 187–189  
Wessolowen (flw., ob. cz. Wronki, pow. Olecki) 184–  
185, 187, 189  
Widminnen (Wydminy) 183–185, 187  
Wieprz, rz. 41  
Willenberg (Wielbark) 45, 91–92, 180  
Wilno 56, 64, 72, 80, 129, 136, 143–145, 161  
Wiśła, rz. 34, 51–53, 55, 71–72, 74, 81, 100, 102–105,  
172

- Włocławek 69–72  
Wolsztyn 195, 199  
Wołkowysk 137  
Wormditt (Orneta) 45, 92  
Wriezen 195, 199  
Wrocław 50, 52–54, 56–59, 61–62, 64–65, 71, 73,  
75–76, 154, 176–178  
Wünsdorf 59
- Zagożdżon 131  
Zakopane 68–70  
Zambrów 67
- Zbąszyń 84, 195, 197–199  
Zembowitz (Zębowice, pow. oleski) 88  
Zielenzig (Sulęcín) 195, 199  
Zigahnen (Cygany, pow. kwidzyński) 103–105  
Zinten (ros. Korniewo, pol. Cynty) 45, 92  
Zoppot (Sopot) 92  
Zossen 195, 199  
Züllichau (Sulechów) 61, 176–178, 195, 199
- Żółkiew 137  
Żurawica 135

# Skorowidz osób

- Batocki, Adolf von 35  
Benoist-Mechin, Jacques 36, 89  
Blomberg, Werner von 154  
Bock, Fedor von 194, 198  
Brockdorff-Rantzau, Ulrich 15, 26
- Carpenter, Edward 182, 186, 189, 190  
Clemenceau, Georges 21  
Conger, A.L. 55–56, 77–79, 81, 91–93, 100–108
- Dassel, Johannes von 35  
Degoutte, Jean 86, 87  
Dirksen, Herbert von 124  
Dmowski, Roman 14, 19–22  
Du Moulin, Richard 145,–147, 159  
Dupont, Charles 118
- Erhardt, Hermann 28–29  
Escherich, Georg 34–35  
Evans, P.W. 193
- Foch, Ferdinand 15, 24, 118  
Forster, Dirk 155, 164  
François, Hermann von 42  
Fritsch, Werner von 153–154, 194
- Gail, de 118–119  
Gessler, Otto 151–152, 157, 181  
Głębiński, Stanisław 23  
Goltz, Rüdiger von der 15  
Göppert, Otto 32, 46  
Groener, Wilhelm 9, 14–16, 18, 24–27, 151, 158–163, 174–176, 179, 182, 192, 201–205
- Guderian, Heinz 175
- Haller, Józef 16, 33  
Hammerstein, Kurt von 198–199  
Hawker, płk 42–43  
Heye, Wilhelm 106, 181, 192  
Hindenburg, Paul von 15, 35, 82, 87, 192  
Hitler, Adolf 7, 130, 202, 205  
Hutier, Oskar von 107
- Kapp, Wolfgang 29–30  
Kleist, Ewald von 194  
Köpke, Gerhard 154  
Korfanty, Wojciech 87  
Kossakowski, Tadeusz 134
- Langlois, płk 41, 43  
LeRond, Henri 89  
Lloyd George, David 16, 18, 20, 21  
Ludendorff, Erich 18, 82, 107, 158
- Mackensen, August von 82  
MacKenzie, ppłk 42  
Mayer, Wilhelm 30, 46  
Mckenney, R. 79, 81  
Millerand, Alexandre 30, 46  
Moltke, Hans-Adolf 132  
Moltke (starszy), Helmut von 17  
Müller, Hermann 22  
Nollet, Georges 36, 46, 47, 76–77  
Nuir, płk 42
- Oldekop, Iwan 166–167, 169

- Orlicz-Dreszer, Gustaw 136, 138, 145
- Piłsudski, Józef 14, 19–20, 29, 32–34, 41, 113, 119, 121,  
123, 128–136, 138, 140, 144–145, 148–150, 153
- Poincare, Raymond 118
- Raeder, Erich 165
- Rauscher, Ulrich 125–132, 138, 140, 142, 147–149
- Reader, Erich 164
- Rintelen, Emil von 134–135
- Rundstedt, Gerd von 194, 198
- Schleicher, Kurt 151–153, 192
- Schlieffen, Alfred von 17, 159, 205
- Schürmann, mjr 41
- Seeckt, Hans von 9, 14–15, 22, 25–28, 32–34, 48–51,  
58, 72, 81–91, 105–109, 123, 136, 140, 151–152,  
157–159, 174–175, 179–182, 191, 194, 201–205
- Siehr, Ernst 30, 37–40, 43–44, 47, 49
- Sikorski, Władysław 119–122
- Skrzyński, Aleksander 23
- Stachiewicz, Julian 138
- Stobbe, konsul niem. w Poznaniu 118
- Stresemann, Gustav 23, 152, 159
- Szlachta, Stanisław 111–114
- Śmigły-Rydz, Edward 138–139
- Tuchaczewski, Michaił 29, 34, 43, 194
- Werner, Karl 56
- Wilson, Woodrow 16, 18–20, 23, 25, 87
- Wuest, Jacob 194, 200
- Żeligowski, Lucjan 153

# Bibliografia

## Źródła

Nieocenioną pomocą przy pracy z nieopublikowanymi niemieckimi źródłami są następujące publikacje: George O. Kent (red.): *A Catalog of Files and Microfilms of the German Foreign Ministry Archives, 1920–1945*, 4 tomy, Hoover Institution Publications, Stanford 1962; oraz Christopher M. Kimmis (red.): *German Foreign Policy, 1918–1945: A Guide to Research and Research Materials*, Scholarly Resources Inc., Wilmington, Del. 1981.

### **a) Dokumenty niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych (National Archives, Washington, D. C., mikrografia T 120):**

- Nr seryjny 2945. Büro des Reichsministers: Polen. Rolki 1424–1431.
- Nr seryjny 3170. Büro des Reichsministers: Entwaffnung, Interalliierte Kommissionen, und Ostfestungen. Rolki 1605-1612.
- Nr seryjny 3177. Büro des Reichsministers: Militärwesen. Rolki 1567–1574.
- Nr seryjny 4556. Büro des Staatssekretärs: Russland, Polen, Randstädten. Rolka 2302.
- Nr seryjny 9182H. Geheimakten 1920–1936: Polen, Deutscher Militärattache in Polen. Rolka 3527.
- Nr seryjny 9285. Abteilung IIF Militär und Marine: Auflösung der Selbstschutzorganisation, Einwhonerwehren. Rolki 3496–3497.
- Nr seryjny 9476. Abteilung IIF Militär und Marine: Garantie für das Landheer. Rolka 3664.
- Nr seryjny 9537. Abteilung IIF Militär und Marine: Schlussbericht der I.M.K.K. Rolki 3685–3688.
- Nr seryjny 9622. Abteilung IIF Militär und Marine: Frage des Kontrollrechts der durch die Genfer Beschlüsse von 12-12-1926 bei Zerstörung von Unterständen der Ostfestungen. Rolka 3596.
- Nr seryjny 9854. Abteilung IIF Militär und Marine: Bildung von Schutz- und Ortswehren in Ostpreussen. Sicherheitspolizei und Reichswehr in Ostpreussen. Rolka 3623.
- Nr seryjny K6. Geheimakten 1920–1936: Militärpolitik. Rolka 3613.
- Nr seryjny K7. Geheimakten 1920–1936: Besprechung mit der Marineleitung über Danzig (Studie Ost). Rolka 3613.
- Nr seryjny K190. Geheimakten 1920–1936: Polen, Militärgelegenheiten. Rolki 3758-3760.
- Nr seryjny K191. Geheimakten 1920–1936: Polen, Marinegelegenheiten. Rolka 3761.
- Nr seryjny K950. Alte Reichskanzlei: Auswärtige Angelegenheiten; Entwaffnung. Rolki 4517-4518.
- Nr seryjny K951. Alte Reichskanzlei: Volkswehr und Wehrpflicht; Reichswehr. Rolki 4519–4520.
- Nr seryjny K952. Alte Reichskanzlei: Heerseorganisation. Rolka 4521.
- Nr seryjny K953. Alte Reichskanzlei: Landesverteidigung. Rolka 4521.
- Nr seryjny L129. Abteilung II F Militär und Marine: Anfragen der I.M.K.K. wegen des Systems der Ostbefestigungen. Rolka 4041.
- Nr seryjny M342. Geheimakten 1920–1936: Militärische Nachrichten. Rolka 5487.

**b) Dokumenty niemieckiej marynarki wojennej (Biblioteka Uniwersytetu Michigan, Ann Arbor, Michigan), nr 13–132849, rolki 28–32, 35.**

- Nr seryjny PG 34048/3. Marineleitung, Flottenabteilung: Herbstmanöver 1928; Gefechtsübung 1929.  
 Nr seryjny PG 34051. Marineleitung, Flottenabteilung: Manöver.  
 Nr seryjny PG 34061. Marineleitung, Flottenabteilung: Admiralstabsfragen.  
 Nr seryjny PG 34065. Marineleitung, Flottenabteilung: Kriegsaufgaben.  
 Nr seryjny PG 34073. Marineleitung, Flottenabteilung: Kriegsspiele.  
 Nr seryjny PG 34073/1. Marineleitung, Flottenabteilung: Kriegsspiele.  
 Nr seryjny PG 34076. Marineleitung, Flottenabteilung: Kriegsspiele.  
 Nr seryjny PG 34089. Marineleitung, Flottenabteilung: Osteeverteidigung Pillau.  
 Nr seryjny PG 34095. Marineleitung, Flottenabteilung: Heeresangelegenheiten.  
 Nr seryjny PG 34101. Marineleitung, Flottenabteilung: Studie "Gdingen".  
 Nr seryjny PG 34102. Marineleitung, Flottenabteilung: Studie "Gdingen".  
 Nr seryjny PG 34117. Marineleitung, Flottenabteilung: Studie "Fall Danzig".  
 Nr seryjny PG 34118. Marineleitung, Flottenabteilung: Studie Ost.  
 Nr seryjny PG 48898. Marineleitung: Auslands-Berichte.  
 Nr seryjny PG 49031. Archiv der Marine: Polen.

**c) Pisma prywatne (National Archives, Waszyngton, D. C.)**

- Pisma generała Hansa von Seeckta. Mikrokopia M132, 28 rolek.  
 Pisma generała Wilhelma Groenera. Mikrokopia M137, 27 rolek.

**d) Raporty wywiadu wojskowego armii Stanów Zjednoczonych: Niemcy, 1919–1944. A Microfilm Project of University Publications of America, Inc. Frederick, Maryland., 1983; 28 rolek.**

**Opracowania**

- Addington Larry H.: *The Blitzkrieg Era and the German General Staff, 1865–1941*, Rutgers University Press, New Brunswick (New Jersey) 1971.  
 Benoist-Mechin Jacques: *Histoire de l'Armée Allemande*, tom 2 i 3, Editions Albin Michel, Paris, 1938.  
 Boehm Max Hildebert: *Die Deutschen Grenzlande*, R. Hobbing, Berlin 1925.  
 Borgert Heinz-Ludger: „Grundzüge der Landkriegführung von Schlieffen bis Guderian”, (w:) *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte, 1648–1939*, tom 9, Bernard&Graefe Verlag für Wehrwesen, München 1977.  
 Brackmann Albert (red.): *Deutschland und Polen: Beiträge zu ihren geschichtlichen Beziehungen*, Verlag von R. Oldenbourg, München i Berlin 1933.  
 Bretton Henry L.: *Stresemann and the Revision of Versailles*, Stanford University Press, Stanford 1953.  
 Breyer Richard: *Das deutsche Reich und Polen, 1932–1937: Aussenpolitik und Volksgruppenfragen*, Holzner-Verlag, Würzburg 1955.  
 Broszat Martin: *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1972.  
 Carsten F. L.: *The Reichswehr and Politics, 1918–1933*, Clarendon Press, Oxford 1966.  
 Castellan Georges: *Le Rearmament Clandestin du Reich, 1930-1935*, Librairie Plon, Paris 1954.  
 Craig Gordon A.: *Germany, 1866–1945*, Oxford University Press, New York 1978.  
 Craig Gordon A.: *The Politics of the Prussian Army, 1640–1945*, Oxford University Press, London 1955.

- Davies Norman: *White Eagle-Red Star: The Polish-Soviet War, 1919–1920*, Macdonald & Co, London 1972.
- Debicki Roman: *The Foreign Policy of Poland, 1919–1939*, Praeger, New York 1962.
- Deutschen Gessellschaft fur Wehrpolitik und Wehrwissenschaften, (red.) *Generaloberst von Seeckt: Ein Erinnerungsbuch*, Verlag von E. S. Mittler&Sohn, Berlin 1937.
- Diehl James M.: *Paramilitary Politics in Weimar Germany*, Indiana University Press, Bloomington 1977.
- Dirksen Herbert von: *Moscow, Tokyo, London: Twenty Years of German Foreign Policy, 1919–1939*, Hutchinson, New York 1951.
- Duffler Jost: „Das Reichs- und Kriegsmarine, 1918–1939”, (w:) *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte, 1648–1939*, tom 8, Bernard&Graefe Verlag für Wehrwesen, München 1977.
- Dupuy T.N.: *A Genius for War: The German Army and General Staff, 1807–1945*, Prentiss-Hall, Inc., Englewood Cliffs (New Jersey) 1977.
- English J. A.: *A Perspective on Infantry*, Praeger, New York 1981.
- Erfurth Waldemar: *Die Geschichte des deutschen Generalstabes, 1918–1945*, Musterschmidt-Verlag, Göttingen, Berlin, Frankfurt 1957.
- Eyck Erich: *A History of the Weimar Republic*, 2 tomy, Harvard University Press, Cambridge 1962.
- Fechner Helmut: *Deutschland und Polen, 1772–1945, Ostdeutsche Beiträge aus dem Göttinger Arbeitskreise*, tom 27, Holzner-Verlag, Würzburg 1964.
- Feller Jean: *Le Dossier de l'Armee Francaise*, Perrin, Paris 1966.
- Fiedor K.: „The Attitude of German Right-Wing Organisations to Poland in the Years 1918–1933”, *Polish Western Affairs* 14, nr 2.
- Gąsiorowski Zygmunt J.: „Stresemann and Poland after Locarno”, *Journal of European Affairs* 18, s. 292–317.
- Gąsiorowski Zygmunt J.: „Stresemann and Poland before Locarno”, *Journal of European Affairs* 18, s. 25–47.
- Gatzke Hans W.: *Stresemann and the Rearmament of Germany*, John Hopkins Press, Baltimore 1954.
- Gayre Gr.: *Teuton and Slav on the Polish Frontier*, Eyre and Spottiswoode, London 1944.
- Gessler Otto: *Reichswehrpolitik in der Weimarer Zeit*, Deutsche Verlag-Anstalt, Stuttgart 1958.
- Geyer Michael: *Aufrüstung oder Sicherheit: Die Reichswehr in der Krise der Machtpolitik, 1924–1936*, Steiner, Wiesbaden 1980.
- Gleitze Bruno: *Ostdeutsche Wirtschaft: Industrial Standorte und volkswirtschaftliche Kapazitäten des ungeteilten Deutschland*, Duncker&Humboldt, Berlin 1956.
- Gordon Harold J.: *The Reichswehr and the German Republic, 1919–1926*, Princeton University Press, Princeton (New Jersey) 1957.
- Görlitz Walter: *History of the German General Staff, 1657–1945*, Praeger, New York 1956.
- Groener Wilhelm: *Lebenserinnerungen: Jugend, Generalstab, Weltkrieg*, Biblio Verlag, Osnabrück 1972.
- Groener Wilhelm: *Das Testament des Grafen Schlieffens*, E. S. Mittler&Sohn, Berlin 1927.
- Groener-Geyer Dorothea: *General Groener: Soldat und Staatsmann*, Societats-Verlag, Frankfurt am Main, 1954.
- Güth Rolf: *Die Marine des deutschen Reiches, 1919–1939*, Bernard&Graefe Verlag, Frankfurt am Main, 1972.
- Güth Rolf: „Die Organistation der deutschen Marine in Krieg und Frieden, 1913–1933”, (w:) *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte, 1648–1939*, tom 8, Bernard& Graefe Verlag für Wehrwesen, München 1977.
- Guderian Heinz: *Panzer Leader*, Ballantine Books, New York 1965.
- Guske Klaus: *Das Politische Denken des Generals von Seeckt*, Historische Studien, nr 422, Matthiesen Verlag, Lübeck und Hamburg 1971.
- Heis Friedrich: *Deutschland und der Korridor*, Volk und Reich Verlag, Berlin 1933.



- Hidden John: *Germany and Europe, 1919–1939*, Longman, London and New York 1977.
- Hogg Ian: *Artillery in Color, 1920–1963*, Arco Publishing, Inc., New York 1980.
- Höltje Christian: *Die Weimar Republik und das Ostlocarno-Problem, 1919–1934*, Holzner-Verlag, Würzburg 1958.
- Hürten Heinz (red.): *Die Anfänge der Ära Seeckt: Militär und Innenpolitik, 1920–1922. Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien*, seria 2, tom 3, Droste, Düsseldorf 1979.
- Jablonowski Horst: „Probleme der deutsch-polnischen Beziehungen zwischen den beiden Weltkriegen“, (w:) *Zu den deutsch-polnischen Beziehungen: Zwei Vorträge*, Holzner-Verlag, Würzburg 1969.
- Kellermann Volkmar: *Schwarzer Adler – Weisser Adler: Die Polenpolitik der Weimarer Republik*, Markus Verlag, Köln 1970.
- Kitchen Martin: *A Military History of Germany: From the Eighteenth Century to the Present Day*, Indiana University Press, Bloomington 1975.
- Koch-Weser Erich: *Deutschlands Aussenpolitik in der Nachkriegszeit, 1919–1929*, Kurt Vowinckel Verlag, Berlin-Grünwald 1929.
- Korbel Josef: *Poland between East and West: Soviet and German Diplomacy toward Poland, 1919–1933*, Princeton University Press, Princeton (New Jersey) 1963.
- Krummacker F.A., Albert Wuker (red.): *Die Weimar Republik*, Verlag Kurt Desch, München, Wien, Basel 1965.
- Lloyd George David: *Memoirs of the Peace Conference*, Yale University Press, New Haven 1939.
- Luckau Alma: „Kapp Putsch: Succes or Failure?“, *Journal of Central European Affairs* 7, 398 i nn.
- Mason Herbert Molloy, Jr.: *The Rise of the Luftwaffe*, The Dial Press, New York 1973.
- Matuschka Edgar Graf von: „Organisation des Reichsheeres“, (w:) *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte, 1648–1939*, tom 6, Bernard&Graefe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt am Main 1970.
- Meier-Welcker Hans: *Seeckt, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen*, Frankfurt am Main 1967.
- Meurer Christan: *Die Grundlage des Versailles Friedens und der Völkerbund*, Kabbitsch & Mönlich, Würzburg 1920.
- O’Neill Robert J.: „Doctrine and Training in the German Army“, (w:) *Theory and Practice of War*, pod redakcją Michaela Howarda, Indiana University Press, Bloomington 1965.
- Pagel Karl (red.): *The German East*, Konrad Lemmer Verlag, Berlin 1954.
- Phelps Reginald: „Aus den Groener Dokumenten“, *Deutsche Rundschau* 76, s. 616–625, 830–840.
- Piłsudski Józef: *Year 1920*, Piłsudski Institute of London, London 1972.
- Post Gaines Jr.: *The Civil-Military Fabric of Weimar Foreign Policy*, Princeton University Press, Princeton (New Jersey) 1973.
- Rabenau Friedrich von: *Seeckt*, Gesellschaft der Freunde der deutschen Bucherei, Leipzig 1942.
- Rabenau Friedrich von: *Seeckt: aus seinem Leben, 1918–1936*, von Hase und Koehler Verlag, Leipzig 1940.
- Rahn Werner: *Reichsmarine und Landesverteidigung*, München 1976.
- Rakenius Gerhard: *Wilhelm Groener als erster General-quartiermeister: Die Politik der Obersten Heeresleitung*, Boldt, Boppard am Rhein 1977.
- Rhode Gotthold: *Die Ostgebiete des deutschen Reiches*, Holzner-Verlag, Würzburg.
- Riekhoff Harald von: *German-Polish Relations, 1918–1933*, John Hopkins Press, Baltimore 1971.
- Rill Bernd: *Deutsche und Polen: Die Schwerige Nachbarschaft*, IDEA Verlag, Puchheim 1981.
- Roos Hans: *Geschichte der polnischen Nation, 1916–1960*, W. Kohlhammer, Stuttgart 1961.
- Roos Hans: *Polen und Europa: Studien zur polnischen Aussenpolitik, 1931–1939*, Mohr, Tübingen 1957.
- Rosenthal Harry Kenneth: *German and Pole: National Conflict and National Myth*, University Presses of Florida, Gainesville 1976.

- Rosinski Herbert: *The German Army*, The Infantry Journal, Washington 1944.
- Ryder A.J.: *Twentieth Century Germany: From Bismarck to Brandt*, Columbia University Press, New York 1973.
- Schmidt-Richberg Wiegand: *Die Entwicklung der militärischen Lufthart in Deutschland, 1920–1933. Beiträge zur Militär- und Kriegsgeschichte*, tom 3, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1962.
- Schneider Paul: *Die Organisation des Heeres*, Berlin 1931.
- Schüdekopf Otto: *Heer und Politik: Quellen zur Politik der Reichswehrführung, 1918 bis 1933*, Norddeutsche Verlagsanstalt O. Goedel, Hannover und Frankfurt am Main 1955.
- Schulze Hagen: „Der Oststaat-Plan 1919“, (w:) *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 19, s. 123–163.
- Schültze Kurt: *Reichswehr wider die Nation: Zur Rolle der Reichswehr bei der Vorbereitung und Errichtung der faschistischen Diktatur in Deutschland, 1929–1933*. Deutscher Militärverlag, Berlin (Wschodni) 1963.
- Seeckt Hans von: *Gedanken eines Soldaten*, von Hase und Koehler Verlag, Leipzig 1935.
- Skrynski Alexander: *Poland and Peace*, G. Allen and Unwyn, London 1923.
- Tessin Georg: *Deutsche Verbände und Truppen, 1918–1939*, Biblio Verlag, Osnabrück 1977.
- Völker Karl-Heinz: *Der Entwicklung der Militärischen Luftfahrt in Deutschland, 1920–1933*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1962.
- Waite R.G.L.: *Vanguard of Nazism: The Free Corps Movement in Postwar Germany, 1918–1923*, Harvard University Press, Cambridge 1952.
- Wandycz Piotr S.: *France and Her Eastern Allies, 1919–1925*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1962.
- Watt Richard: *Bitter Glory: Poland and Its Fate, 1918–1939*, Simon&Schuster, New York 1979.
- Werner Karl: *Fragen der deutschen Ostgrenze*, Verlag von Wilh. Gottl. Korn, Breslau 1933.
- Wheeler-Bennett John W.: *The Nemesis of Power: German Army in Politics, 1918–1945*, Macmillan&Co., London 1964.
- Winnig August: *Am Ausgang der deutschen Ostpolitik: Persönliche Erlebnisse und Erinnerungen*, Staatspolitischer Verlag, Berlin 1921.
- Wohlfeil Rainer: „Heer und Republik“, (w:) *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte, 1648–1939*, tom 6, Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt am Main 1970.
- Wünsche Wolfgang: *Strategie der Niederlage: Zur imperialistischen deutschen Militärwissenschaft zwischen den beiden Weltkriegen*, Deutscher Militärverlag, Berlin (Wschodni) 1961.
- Zamoyski Adam: *The Battle for the Marchlands*, East European Monographs, Boulder 1981.
- Zimmermann Ludwig: *Deutsche Aussenpolitik in der Ära der Weimarer Republik*, Musterschmidt-Verlag, Göttingen, Berlin, Frankfurt 1958.